

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CATEGORIES OF CHANCE AND NECESSITY IN THE HERITAGE OF CENTRAL ASIAN THINKERS

Yunusjon Yusubboevich Isomiddinov

Associate Professor of the Department of Philosophy, Tashkent State University of Economics

Doctor of Science in Philosophy (DSc)

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: category of chance, necessity, Eastern philosophy, Abu Nasr al-Farabi, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Ali ibn Sina, Yusuf Khass Hajib, causality, internal and external factors, right of choice, possibility and reality.

Received: 20.09.26

Accepted: 21.09.26

Published: 22.09.26

Abstract: This article presents an analysis of the category of chance (contingency) and its role in the process of cognition in the works of Central Asian thinkers (Abu Nasr al-Farabi, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Ali ibn Sina, and Yusuf Khass Hajib). In contrast to the Eurocentric approaches of the Soviet period, the unique views of Eastern scholars on the dialectical relationship between chance and necessity, the causes of chance (internal and external factors), and its socio-psychological and philosophical significance in human and social life are thoroughly revealed. The thinkers' views are substantiated through real-life examples and textual quotations, presented in the form of generalized conclusions.

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI MEROSIDA TASODIF VA ZARURIYAT KATEGORIYALARINING FALSAFIY TAHLILI

Yunusjon Yusubboevich Isomiddinov

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Falsafa” kafedrası dotsenti, Falsafa fanlari doktori (DSc)

Email: isomiddinov@mail.ru

Toshkent, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: Tasodif kategoriyasi, zaruriyat, Sharq falsafasi, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino,

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mutafakkirlari (Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Yusuf

Yusuf Xos Hojib, sababiyat, ichki va tashqi omillar, tanlov huquqi, imkoniyat va voqelik.

Xos Hojib) asarlarida tasodif kategoriyasining va uning bilish jarayonidagi o'rnining tahlili yoritilgan. Sovet davridagi g'arbotsentrik yondashuvlardan farqli o'laroq, Sharq allomalarining tasodif hamda zaruriyat o'rtasidagi dialektik aloqadorlik, tasodifning sabablari (ichki va tashqi omillar), inson hamda jamiyat hayotidagi ijtimoiy-psixologik va falsafiy ahamiyati haqidagi o'ziga xos qarashlari atroflicha ochib berilgan. Mutaakkirlarning qarashlari hayotiy misollar va matnlardan keltirilgan iqtiboslar orqali asoslangan hamda umumlashtirilgan xulosalar shaklida taqdim etilgan.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИЙ СЛУЧАЙНОСТИ И НЕОБХОДИМОСТИ В НАСЛЕДИИ МЫСЛИТЕЛЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Юнусжон Юсуббоевич Исомиддинов

Доцент кафедры «Философия» Ташкентского государственного экономического университета, доктор философских наук (DSc)

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: категория случайности, необходимость, восточная философия, Абу Наср аль-Фараби, Абу Райхан аль-Бируни, Абу Али ибн Сина, Юсуф Хас Хаджиб, причинность, внутренние и внешние факторы, право выбора, возможность и действительность.

Аннотация: В данной статье освещен анализ категории случайности и ее роли в процессе познания в трудах мыслителей Центральной Азии (Абу Наср аль-Фараби, Абу Райхан аль-Бируни, Абу Али ибн Сина и Юсуф Хас Хаджиб). В отличие от европоцентричных подходов советского периода, подробно раскрыты специфические взгляды восточных ученых диалектической взаимосвязи между случайностью и необходимостью, причинах случайности (внутренних и внешних факторах), а также ее социально-психологическом и философском значении в жизни человека и общества. Взгляды мыслителей обоснованы жизненными примерами и цитатами из текстов, а также представлены в виде обобщенных выводов.

Kirish. Yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga, ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda amalga oshirilayotgan islohatlar ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. «Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi – ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, yani, bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda

ajdodlarimizning boy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyatga tayanamiz». Bugungi kunda mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy soxaga katta e'tibor berilmoqda. O'tmishdagi boy ma'naviy merosimiz keng miqyosda tadqiq qilish va ularni amaliyotga joriy qilish yuzasidan ko'plab qonun va qarorlar qabul qilinmoqda. Jumladan, «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi» to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2022 yil 28 yanvardagi PF–60-son farmonida «Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish» yuzasidan buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizdan yetishib chiqqan allomalar qalamiga mansub asarlarni tadqiq qilish, xalqchil tarjimasini amalga oshirish, ular asosida ilmiy va ommabop risolalar yaratish kabi maqsadlar belgilab berilgan. Shu asosda Sharq mutafakkirlarining ma'naviy merosini tadqiq qilish bugungi kunimiz uchun ham muhim vazifa deb hisoblaymiz.

Asosiy qism. O'rta asrlarda yashab ijod etgan Sharq allomalari olamdagi hodisalarning sababiy bog'liqligi, ularning tasodifiy va zaruriy ko'rinishlari, inson hamda jamiyat taraqqiyotidagi o'rni haqida teran va o'ziga xos ta'limotlarni ilgari surganlar. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Yusuf Xos Hojib kabi buyuk mutafakkirlarning asarlarida tasodif kategoriyasi shunchaki mavhum tushuncha emas, balki inson ruhiyati, jamiyat boshqaruvi, obyektiv borliq qonuniyatlari hamda imkoniyatlarning ro'yobga chiqishi bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi. Ushbu bo'limda Markaziy Osiyo allomalarining manbalarida tasodif kategoriyasining ishlab chiqilishi, uning mazmun-mohiyati va o'ziga xos falsafiy xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi.

Markaziy osiyolik mutafakkirlar orasidan Abu Nasr Forobiy tasodif kategoriyasini anchagina mazmunli tahlil etadi. Abu Nasr Forobiy narsa va hodisalarning mavjudligida zaruriyat va tasodifning bir xil ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi: «Har bir narsa, biror nimada, biror nima bilan biror nimaning oldida, biror nimaga oid holda, biror nimaning ustida mavjud bo'ladi, shuningdek, zaruriy – o'z zotidan yoki tasodifiy bo'ladi». Forobiy bu bilan dunyodagi har bir narsa yakka o'zi mavjud bo'la olmasligini, aksincha, har bir narsa mavjud bo'lishi uchun boshqa narsalar bilan aloqada bo'lishi lozimligini aytadi. Soddaroq qilib tushuntirganimizda, dunyodagi hamma narsa bir – biriga zaruriy va tasodifiy aloqador degan o'ta muhim fikrni bildiradi. Forobiyning nuqtayi nazariga ko'ra, narsaning tasodifiy (oraziy) mavjudligi – shu narsaning o'z mohiyati va tabiatidan kelib chiqmasligidir. Forobiy tasodifiy hodisalar oldindan belgilab qo'yilmaydi va ular tabiiy, qonuniy mavjud narsa-hodisalarni to'satdan, kutilmaganda o'zgarishidir deb hisoblaydi. Forobiy tomonidan keltirilgan quyidagi hayotiy misol fikrimizni tasdiqlaydi: «Tasodifiy (oraziy) bo'ladigan narsalarga quyidagi misolni keltirish mumkin:

masalan, yashin chaqnaydi-da, qandaydir bir hayvon yashindan o'ladi. Bu o'limning tasodifiy ravishda yashinga to'g'ri kelishi, u bilan bog'liq bo'lishi, ya'ni o'limning tasodifiy ko'rinishidir. Bu hodisa tasodifiy bo'lib, buni biz zotan, ya'ni zaruriy deya olmaymiz. Chunki shu holda o'limning yashinga to'g'ri kelib qolishi, yashin bilan bog'liqligi o'limning tabiatidan kelib chiqmaydi, shuningdek, yashinning tabiatida, mohiyatida ham o'lim, zaruriy ravishda mavjud emas. Demak, mana bu hodisalarning hammasi tasodifiy uchraydigan holatlardir». Bu fikrlardan ko'rinib turganidek, Forobiy aytmoqchi bo'ladiki: har bir tirik jon qatori o'sha yashin urgan hayvon ham qachonlardir baribir o'ladi. Ammo, bu hodisada u hayvon tabiiy ravishda o'lmadi, balki tasodifiy ravishda majburan o'ladi. Bu yerda chaqmoqning sodir bo'lishi, albatta, tabiiy, uning o'sha hayvonga tegib uni o'ldirgani ham ma'lum ma'noda tabiiy bo'lishi mumkin. Lekin bu bilan har bir yashin o'limga sabab bo'ladi degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Forobiy ta'kidlaganidek, yashinning tabiatida o'lim zaruriy ravishda mavjud emas, balki uning tabiatida o'limning mavjud bo'lishi faqat tasodifiy ko'rinishda bo'lishi mumkin. Abu Nasr Forobiy o'z qarashlarida tasodiflarning ikki turda mavjud bo'lishi mumkinligini qayd etadi: «birinchisi – doimiy alomat, nishona kasb etadigan tasodif, ikkinchisi esa, doimiy bo'lmaydigan, ajratib bo'ladigan alomatlarga (nishonalarga, belgilarga) ega tasodifdir». Forobiy ajratib ko'rsatgan tasodiflarga ta'rif beradigan bo'lsak, birinchi, doimiy alomatlarga, nishonalarga ega tasodifni yuzaki tushuntirishdan voz kechishimiz kerak bo'ladi. Avvalo, doimiy alomat, nishona kasb etadigan tasodifning o'zi bormi, yo'qmi ana shu haqda o'ylab ko'rishimiz lozim bo'ladi. Bizning nazarimizda, Forobiy tasodiflarni bilish mumkin bo'ladigan va bilish mumkin bo'lmaydigan turlari haqida aytmoqchi bo'lishi mumkin. Forobiy dunyoqarashining o'ziga xosligi shundaki, alloma tasodifiy hodisalarni inson va jamiyat hayoti uchun kerak bo'lgan, ijobiy ahamiyat kasb etishini e'tirof etadi: «Agar dunyoda ularni keltirib chiqaruvchi sabablari noma'lum bo'lgan tasodifiy hodisalar bo'lmaganda (insondagi) qo'rquv va umid, ishonch hislari bo'lmasdi. O'z navbatida bularning bo'lmasligi ham inson hayotida, ham siyosatning qonuniy faoliyat ko'rsatishida tartib – intizomni tamoman yo'qolishiga olib boradi. Qo'rquv va umid, ishonchning bo'lmasligi oqibatida ertangi kunda hech narsaga ega bo'lmaydigan tobe odamlar o'z hokimlariga itoat etmay qo'yadilar, hokimlar esa o'zlariga tobe bo'lgan kishilar haqida g'amxo'rlik qilmay qo'yadilar. Hech kim Allohga quloq solmaydi va (insonlar) bir-birlariga yaxshilik, mehr-muruvvat ko'rsatmaydilar. Negaki, ertaga muqarrar ravishda nima bo'lishini aniq bilgan kishi, o'sha narsadan foydalanib qolmaslikka (o'sha narsani amalga oshmasligiga) astoydil harakat qiladi».

Ta'kidlash joizki, Forobiyni mazkur e'tirofi tasodifning ahamiyatini anglab, nazariy xulosalar chiqarishimizga yordam beradi. Olamda tasodiflar bo'lmaganida, hamma narsa

qonuniy zaruriyatga bo'ysunganida hayotning mazmuni o'zgarar edi. Hayot, Forobiyning fikricha ziddiyat, tasodif va qarama-qarshiliklardan iborat. Bu holatlarni yengan kishi jamiyatda yashay oladi. Ayniqsa, shahar hokimi faoliyati boshqalarga o'rnak bo'lishi zarur. Unda 12 hislat mavjud bo'lsa boshqaruv yaxshi bo'lib, tasodiflarni oldi olingan bo'ladi. Insonlar doimo qiyinchiliklarni, muammolarni yengib o'tishga harakat qilib kelganlar. Garchi ularning ko'pchiligi turmush mashaqqatlaridan chiqib keta olmagan bo'lmasalarda, lekin, o'zlarining butun hayotlari mazmunini hayot girdoblariga qarshi kurashga bog'laganlar. Ana shu hayot girdoblaridan qutulib ketishga bo'lgan ishonch, umid, ularni kurashga, yashashga ilhomlantirib kelgan. Insonlarning ko'pchiligi o'z hayotlarini qandaydir tasodiflar orqali o'nglanib ketishiga ham umid bog'lashgan. Endi Forobiy aytgan qo'rquv hissining bo'lmasligi oqibatida ro'y beradigan salbiy oqibatlar to'g'risida fikr yuritsak, bu borada shuni aytib o'tish lozimki, inson hayotidagi ko'p narsalar, jumladan, o'lim, ayrim kasalliklar va turli xil ofatlarning sodir bo'lishining sabablarini mavhumligi insonning qandaydir ma'noda hushyor torttiradi. Odamlar Allohdan qo'rqadilar. Chunki Alloh ertaga bizlarning boshimizga qanday kunlar solishini hech kim bilmaydi-da. Bularni hammasi oxir-oqibatda insonlarning o'zlari yashab turgan davlat tuzumiga ham hurmat bilan qarashga olib keladi. Aytish mumkinki, Forobiyning bu mulohazalaridan Amir Temur ham foydalangan. Buni Sohibqironning «Hammani qo'rquv va umid orasida saqladim» degan iboralari yaqqol isbot etadi. Darhaqiqat, Forobiyning fikr-mulohazalari tasodif hodisasining ilmiy bilish natijasida inson va jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin egallashi, tasodiflarsiz inson va jamiyat hayotini tasavvur qilish mumkin emasligini bildiradi. Shu sababli, Forobiyning fikrlariga tayangan holda quyidagi xulosani chiqarishimiz mumkin: tasodif hodisasi insonga umid, ishonch tuyg'usini beradi. Bu umid va ishonch tuyg'ulari esa insonni kelajak tomon intilib yashashga ilhomlantirib turadi. Ya'ni, insonlar kelgusi hayotlarini zaruriyat singari tasodif orqali ham yaxshilanib ketishiga ishonib yashashlari mumkin.

Markaziy Osiyoning buyuk mutafakkirlaridan biri Abu Rayhon Beruniyning geodeziya, geografiya va astronomiya kabi fanlar sohasida olamshumul kashfiyotlar qilganini yaxshi bilamiz. Beruniyning falsafadagi tasodif kategoriyasiga bo'lgan munosabatini tahlil qilar ekanmiz, uning qarashlarida tasodif kategoriyasiga Forobiy va ibn Sinolardek emas, balki o'ziga xos tarzda ta'riflar berilgan. Beruniy falsafasida tasodif kategoriyasiga yaqqol, to'g'ridan to'g'ri ta'rif berilmay, balki boshqa iboralar, so'zlar zamirida tasodifga bo'lgan munosabat ifodalanadi. Bunga misol tariqasida Beruniyning quyidagi fikrlarini keltirishimiz mumkin: «Alloh ismiga shon-sharaflar bo'lsinki, yaratgan egam odamlarning manfaatini ko'zlagan holda ularga tanlash huquqini berdi. Odamlarni biron yerga yig'ilishi, birlashishi va manzilgohlar qurishga

imkoniyatlar yaratdi, hamda odamlarning istak-xohishlari va kuch-quvvat jihatidan birbirlaridan farq qilishini hosil qildi». Fikrimizcha Beruniyda bayon etilgan tanlash huquqi tushunchasi tasodifga yaqin tushuncha sifatida talqin qilish mumkin. Negaki, odamlar hayotida sodir bo'ladigan hamma narsa, shu jumladan, tasodiflarning bo'lish-bo'lmasligi ham ularning o'zlariga bog'liq, ya'ni ularda tanlash huquqi berilgan. Shuningdek, Beruniy aytib o'tgan imkoniyatlar va istak-xohishlar ham tasodif hodisasi bilan yonma-yon yuradi. Bu fikrning isboti sifatida quyidagi hayotiy misolni keltirish mumkin: ikkita tengdosh hamqishloq yigit o'rta maktabni tugatishgach, katta shaharga borishib, institutga o'qishga kirishadi. Oradan bir necha yillar o'tgach, ularning biri yetuk mutaxassis, yaxshi kasb egasi, o'ziga to'q, obro'-e'tiborli insonga aylanadi, boshqasi esa na kasbi, na ishi bor, hech kim hurmat qilmaydigan, betayin odam bo'lib qoladi. Aytish mumkinki, bu holatda har ikkala insonda tanlash huquqi va imkoniyatlar bir xil berilgan bo'lib, faqat ularning istak-xohishlari turlicha bo'lgani tufayli ularning hayot yo'llari har-xil bo'lgan. Misolni shu tarzda tahlil etishda davom etadigan bo'lsak, uni oxiriga yetish qiyin. Alal xusus, Beruniy fikridan quyidagi xulosani chiqarishimiz mumkin: insonlarga tanlov huquqi va imkoniyatlar berilganligi hamda istak-xohishlarining mavjudligi ularning hayotida tasodiflar bo'lishi yoki bo'lmasligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. «Yerning aholi bor qismida sodir bo'ladigan voqealar darhol, ya'ni tezda yoki birin-ketin ro'y beradi» deb hisoblagan Abu Rayhon Beruniy bu fikrida ham tasodifni, ham zaruriyatni nazarda tutgan bo'lishi ehtimoli bor. Chunki tasodifiy hodisalar to'satdan, birdaniga, juda tez ro'y beradi va shunisi bilan odamlarni shoshirib qo'yadi. Bu Beruniy ta'kidlagan darhol, ya'ni tezda ro'y beruvchi voqealar bilan deyarli bir xil narsa. Zaruriyat esa uzluksiz zanjirdan iborat bo'lib, biz zaruriyatdan oldin va keyin qanday voqealar bo'lishini aniq bilamiz. Yana ham aniqrog'i, qaysi voqeadan keyin nima bo'lishi yoki o'sha voqeadan oldin nima bo'lishi bizga ayon bo'ladi. Buni Beruniy ketma-ket ro'y beruvchi voqealar deb aytgan, xolos. Biz ko'pincha buyuk tabib, tibbiyot ilmining yetuk bilimdoni deb hisoblagan Abu Ali ibn Sinoning buyuk faylasuf olim ham bo'lganligi ilmda allaqachon o'z isbotini topgan. Xususan, Ibn Sino falsafadagi tasodif hodisasi haqida sermazmun, ayni paytda haqiqatga juda yaqin fikrlarni bildirgan: «Agarda paydo bo'ladigan voqea-hodisalar doimiy va tez-tez sodir bo'lib turmasa, hamda kutilmaganda ro'y bersa, uning sababini tasodif yoki tasodifiyat kategoriyasiga kiritmoq mumkin». Ushbu ta'rifda ibn Sino tasodifning muhim xususiyati, uning kutilmaganda sodir bo'lishi mumkinligini ko'rsatib o'tadi. Zero, oldingi fikrlarimizda bayon qilib o'tganimizdek, tasodifni tasodif qilib turadigan narsa uning kutilmaganda, to'satdan ro'y berishidir. Keyin tasodifning yana bir xususiyati uning doimiy emasligidir. Ya'ni, tasodif har doim, har vaqt, tez-tez sodir bo'lavermaydi. Boshqacha qilib aytganda, Ibn Sino «Tasodifning doimiy bo'lmagan va tez-tez

takrorlanmaydigan omillarga bog'liqligini ta'kidlaydi». Bu bilan Ibn Sino tasodif hodisasining mohiyatini ochishda o'z zamondoshlariga nisbatan bir qadam olg'a ketgan. Ibn Sino Demokrit va uning izdoshlarining tasodif haqidagi qarashlariga shubha bilan qarab, bu haqda shunday yozadi: «Konsepsiyalardan biri tasodifni bema'nilikdan iborat deya tan olgan bo'lib, ular har bir narsa o'zining sababiga ega va ular tasodifiy sabablarga muhtoj emas deb isbot qilishga urinadilar. Ammo, ularning bunday bahonalari kutilgan natijaga olib bormaydi, shuning uchun uning noto'g'riligini aytadigan bo'lsak, ular har bir narsa o'zining sababiga ega ekan, demak, tasodif yo'q deyishadi. Biroq, narsaga bog'liq ravishda kelib chiqadigan sabab doimiy va tez-tez takrorlanib turmas ekan, demak, u tasodifiy sababni xuddi o'zi bo'ladi». Yuqoridagi mulohazadan ko'rinib turganidek, ibn Sino har bir narsaning sababi mavjudligini rad etmaydi, aksincha, bunday sababni tan oladi. Ibn Sino faqat bunday sababning borligi tasodifning mavjud bo'lishini rad eta olmasligini ta'kidlaydi. Ibn Sinoning fikriga ko'ra, biron bir voqea va hodisada sabab bo'lsa, «unda bu sabab uning o'zida bor yoki tashqi narsaning ta'siridir». Ibn Sinoning bu ta'rifi sabab va sababiyat mavzusiga oid to'g'ri ta'riflardan biri hisoblanadi. Zero, ro'y berayotgan voqea va hodisalarning asosida ikkita: ichki yoki tashqi sabab mavjud bo'ladi. Fikrimizni quyidagi hayotiy misol yordamida bayon etishga harakat qilamiz. Faraz qiling, yo'l chetida bir mashina ag'anab yotibdi. Mashinaning bu ahvolga tushishiga turli sabablar bo'lishi mumkin. Ular asosan ikki xil ko'rinishdan – ichki va tashqi omillardan kelib chiqadi. Agar ichki sabablarga mashinaning nosozligi, haydovchining beparvoligi kabilar kirsas, tashqi sabablarga esa, yo'ldan biron kishini yugurib o'tganligi, boshqa bir mashinaning chiqib qolganligi singari holatlarni kiritishimiz mumkin. Endi o'sha mashinaning, o'sha ahvolda bo'lishiga ham xuddi ana shu sabablardan bittasi yoki ikkovi ham bab-barobar bo'lishiga shubha yo'q. Biroq, ibn Sino tasodifni sodir bo'lishida har qanday narsaning ham sabab bo'lavermasligini uqtirib o'tadi. «Biron tik turgan odam o'tirgan zahoti oy tutilish holati sodir bo'lsa, unda o'sha insonning o'tirganligi aynan oy tutilishiga sabab bo'lgan deb isbot qilmoqni iloji yo'q».

Ibn Sino tomonidan bildirilgan bu fikr o'z davriga nisbatan juda ilg'or va muhim edi. Buning boisi, o'sha paytlarda odamlar ko'p tasodiflarning sabablarini ana shu oy yoki quyosh tutilishiga bog'liq deb bilganlar. «Tasodifiy hodisalar ikki yoki undan ortiq narsalarning to'qnashishidir» deb hisoblagan ibn Sinoning bu qarashi Aristotelning tasodiflar voqea va hodisalarning bir-biriga to'g'ri kelib qolishidir, degan fikriga o'xshab ketadi. Ibn Sino nazarida ham ana shu narsalar bir-biri bilan to'qnashmasligi mumkin. Ammo, shu bilan birga ularning bir-biri bilan to'qnashish ehtimoli ham doimo saqlanib qolaveradi. Ibn Sino o'z fikrini isbotlash maqsadida yana bir hayotiy misoldan foydalanadi. «Bozorga borishga ahd qilgan kishi yo'lda undan qarzdor bo'lgan odam bilan uchrashishini bilsa, bu uchrashuvni bo'lishi tabiiydir.

Shunday ekan, bu uchrashuvni tasodifiy bo'lishi mumkin emas. Buning boisi, bozorga yo'l olgan kishi undan qarzidor odamni o'sha yerda bo'lishini va u bilan uchrashish imkoniyati ko'proq ekanini bilgan. Ammo, ular ba'zan uchrashishlari yoki uchrashmasliklarini bilishmaydi». Ibn Sinoning tasodif borasidagi qarashlari quyidagi xulosalarda namoyon bo'ladi: birinchidan, tasodif doimiy emas va tez-tez ro'y bermaydi; ikkinchidan, sababning borligi tasodifning mavjudligini inkor etmaydi; uchinchidan, sabab tasodifga aylanishi ham, aksincha, aylanmasligi ham mumkin; to'rtinchidan, tasodifda ichki va tashqi sabab bo'lishi mumkin; beshinchidan, tasodif narsa va hodisalarning to'qnashishidir; oltinchidan, tasodif bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalardir. Shu narsani qayd etib o'tish kerakki, Sharqning bir qancha allomalari ham tasodif hodisasiga xuddi Beruniy singari ta'rif berishgan. To'g'rirog'i, ularning fikr-mulohazalarida ham tasodif kategoriyasi tilga olinmaydi, garchi gap mazmuni tasodif haqida bo'lsa ham. Bunga ulug' turkiy alloma Yusuf Xos Hojibning qalamiga mansub «Qutadg'u bilig» asaridan quyidagi fikrni keltirishimiz mumkin: «Sodir bo'ladigan ish to o'zi yuz bermaguncha, ko'zga ko'rinmaydi, ey xushfe'l kishi».

Hech ikkilanmasdan aytishimiz mumkinki, bu yerdagi gap mazmuni tasodif haqida borayapti. Zero, tasodifiy hodisa ham xuddi Yusuf Xos Hojib aytgan ish singari to sodir bo'lmaguncha ko'zga ko'rinmaydi, ya'ni o'sha tasodif o'zi sodir bo'lmaguncha, biz u haqda bilmaymiz va u shuning uchun ham tasodif bo'lib qoladi. Biroq, «Qutadg'u bilig»da tasodifga juda keng o'rin berilgan va unga juda yaxshi ta'riflar berilgan deb aytmoqchi emasmiz. Negaki, bu asarda tasodifdan ko'ra zaruriyatga ko'proq e'tibor berilib, dunyodagi hamma ish muayyan qonuniyatlar asosida sodir bo'ladi deya qayta-qayta ta'kidlanadi. Hech bir kimsa belgilangan qonun-qoidalardan, ya'ni zaruriyatdan chetga chiqib keta olmasligiga urg'u beriladi: «Xoh yotgin, xoh dunyo kezib yugurgin, qismating nima bo'lsa, senga o'sha nasib etadi».

Xulosa. Biz qarashlari yuqorida tahlil qilingan ba'zi mutafakkirlar ta'limotlari va ularning fikr-mulohazalariga tayangan holda tasodif kategoriyasi haqida quyidagi xulosalarni chiqarishimiz mumkin:

- tasodif zaruriyat kategoriyasi bilan yonma-yon mavjud bo'ladi, chunki narsa va hodisalarning rivoji zaruriy yoki tasodifiy ravishda amalga oshadi hamda olamdagi barcha narsa va hodisalarning tabiatida tasodif dialektikasi mavjud;
- bilish mumkin bo'lgan va bilish mumkin bo'lmagan tasodiflar mavjud, shu jihatdan ham tasodif – inson va jamiyat uchun ijobiy ahamiyat kasb etadi;
- tasodif - insonga orzu-umid, ishonch hissini beradi va u insonni yashashga, kurashga ilhomlantiradi, ammo, tasodif ba'zida insonlarda qurquv, vahima hissini ham uyg'otadi va tasodif tez-tez sodir bo'lmasada, uning tez ro'y berish ehtimoli ham bor;

- sababning mavjudligi tasodifni inkor etmaydi, sabab tasodifga aylanishi ham, aksincha, aylanmasligi ham mumkin;
- tasodiflarda ichki va tashqi sabablar determinatsiyalashgan jarayon mavjud, demak, tasodif narsa va hodisalarning to‘qnashishidir;
- tasodif imkoniyatlarning voqelikka aylanishidir, u ham mazmun va shaklga ega, demak, tanlov huquqida ham tasodiflar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент: “Ўзбекистон”. 2021. – 459 б
2. “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2022 йил 28 январдаги ПФ–60-сон фармони. URL: <https://lex.uz/docs/5841063>
3. Абу Наср Форобий. Логика(Мантиқ)га кириш (Арабча ва инглизча текст асосида Н.Саидов ва М.Хайруллаев таржимаси. Форобий ва унинг фалсафий рисолалари). – Т.: Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти, 1963. – 224 -225 б.
4. Казибердиев А.Л., Муталибов С.А. Абу Наср Ал – Фарабий. Исследование и переводы. – Т.: Фан, 1986. – С. 61.
5. Аль-Фараби. Математические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 324.
6. Темур тузуклари. – Т.: Гофур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 94 б.
7. Шарипов А. Великий мыслитель Абу Райхон Беруний. – Т.: Ўзбекистон, 1972. – С. 131.
8. Диноршоев М. Натурфилософия Ибн Сины. – Душанбе: Дониш, 1985. – С. 98.
9. Ибн Сина Абу Али. Избранные произведения. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 31.
10. Бекбоев А.А. Концепция необходимости и случайности в учении античных и восточных мыслителей. –Ф.: Илим, 1989. – С. 77.
11. Богомолов С. Диалектический логос. Становление античной диалектики. – М.: Мысль, 1982. – С. 263.
12. Богоутдинов А.М. Избранные произведения. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 418.
13. Сагадев А.К. Ибн Сино. – М.: Мысль, 1985. – С. 91.

14. Қадимий ҳикматлар. – Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 287 б.